

բու կզգիին մէջ թողուցիւ Հաւրանդ Սեմյոյի որդւոյն, կը հսկես կանգուն մեր քարաժայռ ներսուն վրայ, հեռուն նշմարելու համար կուկուլլինի նաւերը: Աւաղ, բնդարձակ ծով մը կը թաւալէ իր ալիքները ամուսնոյդ ու բու միջեւ: Իր կոհակներուն ճերմակ փրբ-փուրբ՝ պիտի խարէ աչքերդ՝ գիշեր ատեն. զանոնք աղբիւրիս առաջաստները պիտի կարծես: Փաշուէ՛, վասն զի խաւարը ցւարտ է. քաշուէ, սէ՛րս, գիշերուան հովերը կը սառեցընեն անուշիկ հրապոյրներով. մտիք աօնալան պալատս, և երազէ՛ հին ժամանակները: Պատերազմին բոցերը չմարած՝ չեմ կրնար բազուկներուկ մէջ նետուիլ: Ո՛վ կոնալ, խօսէ ինծի փառքի և պատերազմ ներսու վրայ. հանէ զանի մալէս, վասն զի շատ ափրելի է ինձ, Սորգլանի գուսարը, ձիւնագեղ ծոցով, ունիազ մազերով:

— Զգուշացիր, այս ժամուս, Ովկիանոսի զաւակներէն, պատասխանեց քաջ և զգոն կոնալը. զրկի՛ զունդ մը մարտիկներէ՛ք՝ լրանելու՝ մութին մէջ՝ Սուրանի բանակը, ես խաղազուիթուն կ'ուզեմ, մինչև Մորուքնի զաւակներուն գալը, մինչև որ ֆինգալ՝ դիւ-ցազներուն առաջինը, շողացընէ մեր պաշտերուն վրայ յաղթութեան աստղը...»:

Կուկուլլին բախեց իր վահանը. այն մարտիկները՝ զօրս բազմն ընտրած էր հսկելու այն գիշեր՝ սկսան շուշը. բանակին մնացորդը, պատկած բլրան վրայ, կը ննջէր մութին մէջ, հովերու մոմունջներուն:

Եւր մեռած դիւցազներուն ստուերները կը թափառէին անոնց շուրջը, հեծած իրենց ամպերուն վրայ, և Լեւոյի ընդարձակ լուծութեան մէջ, կը լսուէին հեռուն խոսքոս ձայները մահապաշտակ ուրուականներուն:

Թարգմ. Հ. ՍՐԵՆ ԴԱՅԻԿԵԱՆ

ԱՐՇԱԼՈՅՍ ԵՒ ԱՐԵՒԵԼԲ

ԼՈՒՍԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

(Շար. սես էջ 246)

ԺԷ.

Վերջին գործք Ս. ԼՈՍԱԼՈՐՅՈՒՆ ԵՒ ՓՈԽՈՒՄՆ:

ԼՈՒՍԱԲՈՐՈՒՄԻ քահանայապետական վիճակն կրկին հաստատուած պայծառուցաւ Նիկիոյ ժողովոյն գումարմամբ և Արիստակիսի առաքմամբ. այնուհետեւ իր հայրն, որ և բոլոր Հայաստանեայց հոգեւոր հայր, իր վերջին անխնայ ջանքը քանի մի տարի ուղ տարածեց, ըստ որում զրէ Ագաթանգեղոս, և արժան է կարգաւ (ձիւն գլուխը), յետ ընդունելութեան իր որդւոյն և յաջորդին բերածները. « Աւեալ գիւր վիճակն՝ « զՀայաստան երկիրն՝ պայծառացուցեալ « Հանգերն արքային Տրդատաւ, գամենայն « աւուրս կենաց իւրոց լուսաւորէր: Ապա « յետ այսորիկ սկսեալ երանելոյն Գրիգորի « ճառս յաճախագոյնս, դժուարապատումս, « առական խորիմացս գիրալուրս յարմարեալ « ի գորութենէ և ի հիւթոյ գրոց մարգա- « ղականաց, լի ամենայն ճաշակօք կար- « գեալս և յարմարեալս աւետարանական « հետառոյն ճշմարտութեան . . . Զաւետա- « րանական ընթացսն և զվերականցութիւն ե- « կեղեցւոյ սրբոյ՝ շնորհօք Աստուծոյ առանց « պակասութեան տանէր. և առաւել փութայր « զուն եղեալ գամենայն որ յորդորելով առ « ի բարեացն քաջաբերութիւն, զգայդ և զցե- « ղեկ պահօք և աղօթիւք և ուժգին խըն- « դրուածովք, զգուշացուցանէր ամենայն « մարդոյ . . . Եւ այսպէս հանդերձ թագա- « ւորան և ամենայն աշակերտելովքն զա- « մենայն ժամանակս իւրեանց ընթերցուա- « ծոց գրոց ծախէին զտիւ և զիշեր. և նովին « ծաղկեալք և շահաւետեալք, և օրինակ բա- « ւրեաց ուսումնասէր աղըթերակայից ցանկ « լինէին »: — Ո՛վ ես ասընթերակայքն. —

Գուցէ իր վիճակին Հայաստանի մերձաւոր
օտար վիճակը կամ եկեղեցիք: — « Արդ այսու
« օրինակաւ դամենայն աւուրս կենաց առա-
« քելարան առաքելագործ վարեալ՝ գշեա
« երեւեալ հրամանացն ընկալելոց, մինչեւ ի
« վախճան կատարածին զայս սուէր ամ
« յամէ, քաղաք ի սէրն Քրիստոսի՝ յոսա-
« տրեալ »: — Գեղեցիկ և խոր վերնարան
Լուսաւորչի արգեանց. ոչ լոկ վառեալ բոր-
բոքեալ ի սէրն՝ այլ և քաղաք ի սէրն Քրիս-
տոսի. արժանի մտածութեան և հիացման:
Այսու և հեղինակն Ազաթանգեղոս՝ կնքէ իր
բովանդակ պատմութիւնը. գրոց պարզ յի-
շատակարան մի յարեալով ի նոյն, և ուղղե-
լով առ Տրդատ, առ որ նոյնպէս նուիրած
էր և իր յառաջարանը. ոչ յիշելով ոչ ասոր
և ոչ Գրիգորի, (իւր պատմութեան երկու վե-
հագոյն գործող անձանց) կենաց վախճանը,
գուցէ անոնցմէ առաջ ինքն վախճանած էր:

Ոչ պակաս քան զգործս կենացն՝ սխրալի
է և նշանաւոր, մանաւանդ հոգեկիր ան-
ձանց՝ իրենց մուշն և պատրաստութիւնն ի
մահ: Լուսաւորչի համար շատ հեղ զրեւ
կրկներ էր Ազաթ. (ՃԻԱ), և տեղ մի յի-
շեցինք թէ ինչպէս « ընդ ժամանակս ժամա-
« նակս ի լերինս ելնելն », այլեւայլ վաճառ-
բէ կրօնաւորներ հետը առնելով, և անոնց
հաւասար ճգնելով. և երբ ամէն կողմ եպիս-
կոպոսարաններ հաստատեցն՝ այլեւայլ ազա-
տութեամբ, կ'ըսէ (ՃԻԲ) « Ըստ գաւառաց
« գաւառաց երթեալ ընտրէր անձին իւրում
« կայս հանգստեան յանապատ տեղիս, և անդ
« բնակէր, և յանապատիցն լուսաւորէր զա-
« մենեանս »: Էւ թէպէս Տրդատ (ՃԻԳ)
« շատ ազապեաց գրիգոր՝ վասն հոնապա-
« զորդ առ նմա կալոյ, զի ընդ ինքեան չըլե-
« ցուցէ, սրտով ոչ հաւանեալ չառնոյր ի
« յանձն. այլ յանապատ տեղիսն հաճեալ բնա-
« կութեամբ՝ պաշտօնն կոխեալ զինքն, զի
« մի տուցէ հպարտութիւնն բարձրանալ կո-
« խել զինքն »: Գեղեցիկ է այս իմաստ Ա-
զաթանգեղի. Լուսաւորչի խոնարհութեամբ
ինքզինքը կոխէր նուաստացըներ, որ չըլլայ
թէ իր հրաշալի գործերն և ի հաւարակաց
հաշակին և գովութեանն հաւանելով հպարտու-
թիւնն յաղթէ կոխէ զինքը, և մեղանչել տայ:

Այսպէս մտածելն և ուրիշ սուրբ հոգեկիր
անձնիք. ոչ եթէ Գրիգորի առաքելութեան
այժը պոխտոս համարելով, այլ արժէքն և շնորհքն
չափազանց, եթէ կարելի է այսպէս ըսել, զի
եթէ գերազանց քան զմարդիկ շնորհալի
հրեշտակք հպարտացան և անկան, աւելի եւս
կըրնայ մարդ զրոգելի և կործանելի: Այս բա-
նէս սիրաբար պախտալով Գրիգորի սրտակից
բարեկամքն, (մանաւանդ հեթանոսութենէ
դեռ նոր արթնցած ազգին՝ անոր վրայ ու-
նեցած համարմունքէն, որ գուցէ թէ և դեր-
մարդկային և աստուածային անձ մի կարծէին
զնա, ինչպէս և յետիւց դարուց մէջ անպատ-
գառած են այսպէս մտածողք), հոգեկիցքն
ճշմարտեքն Ամսոն և Կրօնիդէս, մտերմութեամբ
իրեն խորհուրդ տային, որ այնուհետեւ՝ մինչ
ամեն բան կարգի գրեւ էր և իր որդին՝ այլ
իրեն տեղ քահանայապետ, թողու քաջուի
անձանթ անչէն կողմ մի, և ծածկուի ի
մարդկանէ:

Կ'արժէ ներկայացընել հոս՝ այս յիշեալ
երկու սուրբ ճգնաւորաց՝ (զոր ինքն Գրիգոր
հանր բերեւ էր իրենց հայրենեաց ճգնա-
բանէն) անգամ մի սիրալի և սխրալի կեր-
պով իրարու հանդիպին Տարսնոյ վանսրէից
և անապատներու կողմերում, ինչպէս պատմէ
սկանատետն Զենովր: Երբ Հովովէն դաւ-
նալով Տրդատ գրիգոր հետն առած եկու
այս կողմեր, փափազեցաւ տեսնել այն
ճգնաւորները. Զենովր այլ հրաւիրեց գրի-
գոր՝ որ զայ և իրեն յանձնած վանատեղալի
հիմնարկած եկեղեցին այլ կանգնէ: Թագա-
ւորն և հայրապետն խաւրեցին զԱլեքիանոս
մեծ եպիսկոպոսն որ երթայ բերէ իրենց ճգնա-
ւորները. երբ եկաւ սա աստեղ ճգնարանը և
չգտաւ զանոնք՝ հարցուց, և ըսին թէ շատոնց
է որ անոնք իրենց խցիկները թողնէր և չեն
դարձեր. երեք որ փնտնեցին Ալեքիանոսի հետ.
չորրորդ առտուն կանուխ բլրոց վրայէն
և անտառի միջէն ուղղութեամբ անցան ձայներ
լուսեցան. երբ աւելի մօտեցան Արեւու
բլուր կողուած տեղաւ աղբիւրի մօտ, Ամսոն
և Կրօնիդէս իրենց քանի մի ընկերով այն
արշալուսոյ և կոնաչ երկրի պարզութեան
մէջ երեւցան երգելով. « Տայք ինձ ճանապարհ՝
« յոր գնացիր »: Ալեքիանոս այլ իր կողմանէ
փոխալէն երգել սուտաւ. « Հոգի քո բարի ա-

« Բաբարդեղի ինձ » : Երբ հանգիպեցան իրարու՝ ճգնաւորքն ողունեցին զգալիպապան՝ ըսելով, « Բարի՛ եկիր, ճանապարհորդ խա՛ռ զաղութեան » : Եւս պատասխանեց. « Բարի՛ « դուք զձեզ, օթիվանք Հոգւոյն Սրբոյ » : Կամ, « Բարի՛ եւ խողաղութիւն ձեզ, մշակք « Աստուծոյ » : Եւս աւետիք սուտու որ թա՛գաւորն Տրդատ եւ Ս. Գրիգոր եկիր են զի՛րեքք տեսնելու : անոնք այլ աւետիք ձեզ, ըսին, որ Աստուած այսպիսի լուս ժամանակ պարգեւեց ձեզ, զստոնայ Հալածեց, եւսուրբ Հաւատաքը Հաստատեց, Իսկոյն Արիւնձո՛ւ սուրկաւազներ զրկեց առ Ս. Գրիգոր եւ առ Տրդատ, որ Արձան քրմապետին յաղթուած տեղն էր : Եւ երբ լսեց՝ ուրախանալով Հրամձ մեց որ խաչարձան մի կանգնեն այն տեղ եւ կոչեն Անտեաց խաչ, Ապա Ս. Գրիգոր իր Հետ եղած բոլոր եկեղեցականներով թափոր կազմելով, խնկօք եւ Լահու՛ք՝ երգելով եւ անտաւները Հնչեցընելով, ելան եկան ընդ առաջ ճգնաւորացն, զորս տեսնելով Ս. Գրիգոր, ողունեց. « Բարեքք դուք զձեզ՝ առա՛ւ « օսք բարեաց » : անոնք այլ պատասխանեցին, « Բարի՛ եկիր արուեսեակի արդար « խողաղութեան՝ որ զսիրեզբս լուսաւորես » : Եւս տեղս այլ կոչեցաւ Անտեաց բոլոր, Ապա եկաւ Տրդատ Համբուրեց ճգնաւորները եւ օրհնութիւն խնդրեց. Եւս այլ Հոգեւոր խօսքերով ուրախացուցին զնա եւ իրեն Հետ եղողները : Եւսայ տղօթք եւ պաշտօն կատարեցին, այլ եւ մարմնաւոր ուրախութիւն : Անկի պակաս իրեւ 15 օր այն կողմերը պարտելով՝ ուր որ առաջուց կործանած Դեմետրի եւ Գիսանէի տուհարն էր՝ Հօն մեծամեծ քարերով բարձր խաչ մի կանգնել տուաւ թագաւորն եւ նաւակատիք ընել, այն Հանդիսից եկած բաղմութեան մարդկան թիւն այլ զրել անոր վրայ, որ եղաւ 60,000, կամ զրոց ուրիշ օրինակի Համեմատ՝ 100,450, թաղաւորին զօրքն եւ Գրիգորի Հետ եկողներն այլ միանգամայն Հալուելով, Այս յիշատակն սպազայից թողով՝ քաճնուեցան ի ճգնաւորաց եւ ի նոր օրրազանեալ տեղեաց՝ թագաւորն եւ Գրիգոր՝ իրենց պաշտօնէիւք, եւ զինուորական եւ եկեղեցական երգոց միախառնութեամբ, որոց ձայնք եւ արձագանքը կարծեմ՝ ոչ այնքան յանուաւաց եւ ի բլրոց Հնչէին՝ որքան երկընթէն :

Զայս եւ նախընթաց դիպումներն այլ յիշելով՝ անկարելի թուի որ Հոգի եւ սիրտ ունող ու ներկայ եւ Հանդերձեալ Հայրենիք յիշող անձ մի՛ չըզդայ իր մէջ նուրբ եւ սուրբ ձայն մի, Հզօր ազդում մի : Այսպիսիք էին իրք եւ կիրք յԱրշալուսի անդ եւ յԱրեւածագն Լուսաւորութեան Հայոց. որովք ոչ միայն կրօնական անձինքն զմայլեցան, այլ եւ զօրակաւք եւ աղբուհիք. որք թերեւս աւելի երկար օրեր փափաղէին մնալ այն տեղ. բայց յանկարծ պատերազմական փողեր Հնչեցին, իմացընելով՝ որ թէպէտ Տրդատայ ի Վրաց կողմ խաւրած գուռն յաղթեց վանեց Հիւսիսային Հրոսակները, սակայն անոնք նորէն զօրաժողով ընելով՝ առաջ կու գան. Հարկ էր որ փութայ Տրդատ անոնց դէմ :

Իսկ Գրիգոր՝ ըստ միաբան վկայութեան Ազաթանգեղի եւ Խորենացոյ, յետ դարձի Արիստակիսի ի Նիկիոյ՝ աւար յանձնելով իր աթոռն եւ Հովուապետական գաւազանը, « այժ « նուշտեւ ոչ եւս երեսեցաւ յայտնեալ ու « մեք », ինչպէս կ'ըսէ երկրորդն (Բ. ԴԱ), կրկնելով իր առաջուց ըսածը (Ղ. Ե) « Գար « անալ ի նոյն լերին » ոչ ումեք յետ այն « յաւելելոյ երեսել, մինչեւ ցվախանա » : Այր են այդ լերինք. — շատ տարի առաջ այլեւայլ լերանց մէջ ճգնէր Գրիգոր, ուսկից երբեմն իջնելով այցելէր իր Հօտին. բայց այս վերջին անգամ՝ եկեղեցւոյն եւ ախարհի բոլորովին Հրաժարական բարեւ տալով, քալուեցաւ Եզընկայ եւ Դաբախաղեաց (Վամախայ) միջոց եղած Սեպուհ լեռան քարայրի մի մէջ, ուր քիչ առաջ Հռովմէն եկած Հռիփսիմեանց մէկ ընկերն՝ Մանի՛ առանձնացեալ ճգնելով վախճաններ էր, եւ նոյն ինքն Գրիգոր զինքը զտեր, Հոգին Հոգացեր, մարմինը թաղեր, եւ տեղը ժառանգեր էր, որ եւ անոր Համար կու շուքցաւ Մանեայ-այրք : Այս բանս այլ զարմանալի նախախնամութեամբ Գրիգոր լուսաւորչական կեանքը սկսի Հռիփսիմէով, վերջնայ անոր ընկեր՝ Մանիով :

Խորենացոյ ճիշդ Հաշուով իր Լուսաւոր

1. Իրեն Համանուն Manne, ճգնակից եւ ժամանակակից հայ մի եղած է ի կողմանս Գաղղեոյ, որ յիշատակուի յճ հոկտեմբեր ամսոյ :

լուծեան սկիզբն է՝ ըլլայ Տրդատայ թագաւորութեան 177 տարին, որ է Քրիստոսի 301-2, վերջինն՝ յետ 30 տարւոյ (332)։ Ո՞րքան ժամանակ այլ ապրած է յետին աւանձնութեան մէջ. և ի՞նչպէս. — Հարցընելու է իր պահապան հրեշտակին, որ՝ ըստ աւանդութեան՝ հրեշտակաց ինն դասոցն շարորդէն էր։ Հաւանորէն քանի մի տարի ապրած է. բայց մեր ոճով տարիք ըսելով. այս ըստ իրեն՝ կենաց և մահու մէջ վիճակ մ'էր, աւելի անմահութեան մօտ քան մահու. և այս այլ յարմար մեր Եղիշէի յիշած պղատոնական աւածին, « Մահ ոչ իմացեալ՝ մահ է, մահ « իմացեալ՝ անմահութիւն է » . ըստ այսմ էր « Գրիգորին. և այն ըստ մեզ ապրած տարիներն՝ մասնաւոր թէ ամիսներն և օրերն՝ մէկ մէկ սաստիճանք և ունիսխք էին երկնաշու սանդղոց, մօտէ մօտ առ Աստուած վերցընելու. վերջապէս, ի՞նչպէս եղաւ վախճանն. — զայս այլ հրեշտակաց հարցընելու է։ Սակայն քիչ մ'ալլ մարդկային մտաց ոյժ մը տալով՝ և մեզմէ դարերով առաջ մեր նախնեաց խորհրդածութիւնը քննելով՝ լաւագոյն համարիմ կարգաւ մէկ հոգեբոգոյի մի Շարականն՝ այս խնդրոյս նկատմամբ, հեղինակն ըլլայ Խորենացի, ըլլայ Եղեկայեցի. այն շարականն՝ որ իր առաջին բառին համար Լեռինք կոչուի սովորաբար, և մի է մեր ընտիր խորագրած, ներշնչեալ շարականներէն. միանգամայն և Գրիգորի մահուան և մարմնոյն գտուելուն աւանդութիւնները շոշափէ, իր շատ անգամ լերանց մէջ ճշնելուն համար, ինչպէս տեսանք քիչ առաջ։ Իրաւամբ և յալոյ գիւտով՝ հեղինակն կու սկսի գովութեամբ լերին՝ որ ընդունեցաւ, ծածկեց և պուհեց զՍուրբն, այնպիսի Սուրբ, որով կըրնար լեռն զերգանցել ի մէջ լերանց, զորս համարձակ կանչելով՝ կ'ըսէ. « Լեռինք ամեն « նայն, այսօր ցնծացէք ընդ մեծապայծառ « փառսն Սեպուհոյ գերագանց յերին. քանզի

« ի նմա բնակեցաւ Սուրբն Գրիգորիոս, սիւն « լուսոյ Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ. « որով ցնծան ի փառս վերնոյն Սիողնի. — « Որ (Սեպուհ) առաւել խորին խորհրդով « ինչպայ քան զԱրարատեանն բարձր Մասիս. « քանզի ի նմա Հոսեգեաւ Սուրբն Գրիգոր. « տապանն ապրեցոցել ի Հոսանաց մեղաց « Հայաստան զառանց. որով փրկիմք միշտ » : Գ. և Գ. տունք շարականին խորհրդատեն զՍեպուհ ընդ Սինոյ և ընդ Կարմեզաւ լերանց, փայլեցընելով զԳրիգոր՝ անոնց վրայ ելլող Մովսիսի և Եղիայի մէջ. — Ե տունն՝ ըստ աւանդութեան յիշեցընէ հրեշտակաց երեւնալն և այցելել առ Լուսաւորիչն, և յայսմ բաղլասէ ընդ Եսայի մարգարէի. « Համա « նմանալ սովորածնին Եսայեայ կայծակ. « նամաբուր սուրբ մարգարէին՝ Տէր Գրիգորիոս, վեցթեւեան Սերովբէից կիզիչ կիւն. « դանեաց՝ եղեւ տեսանող՝ հոգեւով կենդա « նին. զանդընդախոր զձորն՝ երկնից կամար « յօրինեաց » : Գեղեցիկ ճարտար համեմատութիւն՝ ձորայ խորութիւնն երկնից բարձրութեան զուգընդով. Գարձեալ Ձ տամբ Սուրբ Գրոց մէջ. սրբալեւալ Սանիր և Ահմեմոն լեռանց բաղլասէ զՍեպուհ, ուսկից՝ յոսոյ աղիթնք Գրիգոր՝ այն կողմի երկիրը պարարտացընելու համար՝ բարեհամ ջրոց աղիթ բղխեցուց. — Ե տունն լերին զապաթէն վար կ'իջեցընէ ի Մանեայ — Այլն, բաղլասելով Բեզգըհիմի ալբին, ուր յորդորեցան դասերքն Եւայի՝ կուսութեամբ ըլլալ մայր Քրիստոսի, իսկ Հօս յորդորին մարգիկ մաքուր վարճով ազատանալ ի մեղաց. — Ը տունն դարձեալ լեռ մի դիտէ, անհամեմատ սուրբ և վեճ լեռ. Գորդոթաւ. յորոյ վրայ խաչն Գրիստոսի կանցնեալ զաշխարհ փրկեց. ասոր՝ անկարելի էր քան մի Հուսաարել. սակայն մեր հեղինակն՝ այն Ս. Խաչին դէմ Հանէ աւանդութեամբ Տրդատայ սուրբն՝ ձեւացուցեալ Խաչ մի և նուիրուած խաչեցեալ Կենարարին.

1. Աւանդութիւնն կ'ըսէ թէ այս սուրբ ի Մեծն Կոստ. կայսերէ արուած է առ Տրդատ և կոչուի հայկառոցնի, իբր թէ որոյն մետաղեայ նիւթն հաւերու ստամբուց մէջ իբրեւ կուր կ'ըլլուած և հալուած ըլլայ, և անոնց զուրս

ձգելէն վերջ՝ ժողոված, հալեցուցած և կազմած սուրբ. և թէ այսպէս կ'ընեն ի կողման Գաւից, աւելի հաւանական էր Պայկառոցնի կոչել զսուրբն :

« Զինն արքայական՝ սպանմանն դործի՝ կե-
 « նաց արքային (Քրիստոսի) ի կենաց զոր-
 « ծիս նուիրեալ. որով փրկեցէ զմեզ յաւի-
 « տենից մուհուսն » : Երկու խաչերով իրենց
 տեսաքն այլ լուելայն կամ հոռուանց իրա-
 բու համեմատին, Քրիստոս և Տրդատ : —
 Թ տամբ դարձեալ զառնայ առ Լեւոն Աե-
 պուհ, և բազդատէ կամ նմանցնէ՝ այն ան-
 նիւթ աստուածային լերան, որով համար հար-
 ցընէր մարգարէն, թէ ո՛վ կըրնայ ելնել հօն
 և քնակել ի խորանն սուրբ. և համարձակ
 ի վերայ բերէ, թէ կըրցու Քրիզոր. « Զոր
 « և տեսաք առ Սուրբն Քրիզոր կատարեալ » :
 — Տասներորդ տունն յիշեցնէ զաւանդու-
 թիւնն՝ թէ Սերովբէ՝ գերագոյնք ի դասս
 հրեշտակաց փափագելով ինչէին զայն « Ի
 « տես մարմնով ճշդողին. (անոր համար և)
 « պատկի տեղոյն անուամբն կոչի » : այսինքն
 լերան Քամ այրին մօտ տեղ մ'ալ Սերովբէք
 կոչուեցաւ և ուխտատեղի մ'եղաւ : — Վեր-
 չինն (ԺԱ) տունն ստուգագոյն աւանդու-
 թիւնն է, թէ այն կողմերում արածող հո-
 վիւք՝ դիպուածով գտեր են (ո՛րքան ատենէ
 վեր) Լուսաւորչի անշնչացեալ մարմինը՝
 քարայրին քով, կամ գիհի ծառի մի խոր-
 ցած փորուածին մէջ կոթընած, և չնանչեալով
 ով ըլլալ՝ հօն թաղեր ե. « Հովուին հսկողի
 « (Քրիզորի)՝ և Քալ Հովուին (Քրիստոսի)
 « պատկերի (նմանողի), հովիւքն եղեն հե-
 « տեղոք. զոր ամփոփեցին՝ զմարմինն մա-
 « քուր, մերձ ի յԱրն Մանայ, մեզ գեղ
 « ախտից մաքրութեան. որով սրբութ չուով
 « ի թիւնից վիշապին » (սատանայի) : Այս
 կերպ գտնուելն աւելի հաւանական կ'երեւի
 քան որիշ կերպով գրուածն յամանն ի Յայսմ-
 աւուրաց, որպէս թէ, հովիւքն գտած ըլլան
 զմարմինն նստած « իրբու ողջ ընդդէմ ա-
 « բեւելից, խաչանման ի վեր ունելով զաջն
 « առաքելական ի վերայ աստուածատեղ
 « պատկերին, և սեղան սուրբ ի փայտէ պա-
 « տուկանէ, և սկիհ և մաղզմայ փայտեայ՝
 « պատեալ դիպակ հանդերձիւք ուրբ կտա-
 « ւաք. և քող ոսկեթիթ ծայրիւք ծալեալ լուշ
 « դաստառական և եղեայ ի պահեալ կտա-
 « ւեայ. և զաւագան ի ձախոյ ձեռին՝ հաս-
 « տատելով ի վերայ ծնկացն... Եւ առեալ
 « բերին վէմն մեծամեծս, որպէս եղեն իմաստ-

« նացեալք. յԱստուծոյ, և շինեցին շուրջ
 « զնովաւ զմբթածեւ և բարձրագոյն, զի
 « մի (ոք) հասցէ ի նա, և կապեցին զգմբթն
 « զայն օր. և երկրպագեալ գնացին ի խորանս
 « իւրեանց, և պատմեցին ամենեցուն, և
 « փառաւոր առնէին զԱստուած » :
 Մեր եկեղեցատեղաց այլ զրասիրաց այլ
 ծանօթ են Լուսաւորչի վրայք երգուած ու-
 բիշ շարականք եւս, ինչպէս Յովհ. Եղն-
 կայեցեայ՝ տարուբենից թուով 36 տունք, զրե-
 թէ բոլոր իր շարչարանքները յիշելով և պս-
 պէս զովելով, ուրիշ շարականք այլ իր շորս
 անգամ տարւոյ մէջ տօնուելուն համար.
 զանագան գեղեցիկ տաղեր այլ. նա և ներ-
 բողներ կամ ճուռեր այլեւայլ վարդապետաց
 զործ, յորս նշանաւոր է Յովհ. Սարկաւազ
 վարդապետին. բայց մեր այսմեան պարա-
 զայնի կարեւորն և անոնց մէջ այլ վեհագոյն
 այս շարանք շարականն էր՝ որ և միակ յիշա-
 տակ անձանօթ կերպով մահուան Լուսաւոր-
 չին. որ ոչ միայն իր խոնարհութեան՝ գե-
 բազանց շնորհք մ'եղած է Աստուծոյ կող-
 մանէ, այլ և զգուշութիւն մի նոյն կողմանէ,
 որպէս Մովսիսի անձանօթաբար մեռնիլն Իս-
 բայելացուն համար, որ թանձրամիտ կամ
 շտտ սիրաւոր ժողովուրդի՝ երկուելին այլ աս-
 տուածական պաշտօն և պատիւ չտան. նա ի
 կատար Դարաւ լերին տնայտացաւ՝ Միքայէլ
 հրեշտակապետի Հովանաւորութեամբ, սա
 Սերովբէից սպասաւորութեամբ ի Սեպուհ,
 որ և կոչուեցաւ իր անուամբ Լեւան Ս. Գրի-
 գորի : Անպատենբու մէջ, մանաւանդ յԵ-
 գիպտոս և ուրիշ կողմերու առանձնութեանց
 մէջ շտտ Սուրբք անյայտօրէն վաթնանած
 են, և յետոյ ոմանք յայտնուեր են ոմանք
 միշտ անյայտ անձանօթ մնացեր, Աստուծոյ
 միայն գիտելիք. բայց մերս Լուսաւորչի՝ ինչ
 որ ըսինք՝ իր և Աստուծոյ կամք առ Ժա-
 մանակ մի այնպէս մնացեր է, և յետ հո-
 վուաց ձեռք այնպէս թաղուելուն, ստոյգ
 համարելով զայն, զոր և Խորենացին յիշէ
 (Բ, Դ) գեղեցիկ խորհրդածութեամբ պարզե-
 լով շարականին վերջի տան և մեր վերի
 ըսածները. « Վայելէր իսկ նոցա (հովուաց)
 « որք Փրկչին մերոյ ծննդեանն եղեն խոր-
 « հրդածուք, լինել և աշակերտի յըղարկ-
 « մանն սպասաւորք : Եւ ծածկեալ ամս բա-

« զումս՝ աստուածային իմն զոգցես տեսչու-
 « Թեամբ, իրրեւ զՄովսէսն զայն ի Հնունն,
 « զի մի ի պաշտան առցի ի դեռտնաւաստ բար-
 « բարոսացն ազգաց. իսկ յորժամ սերտեալ
 « Հիմնեցան Հաւաթք կողմանցս այսոցիկ,
 « զկնի յետ բազում ժամանակաց՝ յայտնե-
 « ցաւ հգնաւորի ուսմիմն Քառնիկ անուն կո-
 « չեցելոյ, և բերեալ եղաւ ի գիւղն թորդան՝
 « Նշխարք Սրբոյն Գրիգորի » : Յետ զայս
 ծանուցանելու՝ արժանապէս Լուսաւորչի ար-
 ժանեաց վրայ այլ խորհրդածելով կնքէ. « Սա՝
 « յարեւելից կողմանց (Պարթեւաց) աշխար-
 « Հիս մերոյ արեւելք ծագեալ մեզ, և իմա-
 « նալի արեգական Հոգեւոր ճառագայթ, ի
 « խորին շարութենէ կուպաշտութեան՝ ելք
 « համարիտ, բարի ոյսաւալած. երանութեան
 « և իննութեան Հոգեւորի առթիւ. աստուա-
 « ծային արդարեւ արմաւենի տնկեալ ի տան
 « Տեառն և ի գաւիթս Աստուծոյ մերոյ ծաղ-
 « կեալ. և այսպիսեօք ժողովրդովք բազմա-
 « ցեալ.. զմեզ ժողովեաց ի փառս և ի գո-
 « վեստ Աստուծոյ » :

Եթէ աստուածային յայտնութեամբ եղած
 է Լուսաւորչի մարմնոյ դիւտն և փոխադրու-
 թիւնն ի թորդան, ուր պարտէզ մ'ունէր
 ստացուած, Հարկ է որ մեծ Հանդիսիւ եղած
 ըլլայ, և այն Նշխարաց մասն մի աւանուած
 ըլլայ յառաջնորդաց եկեղեցւոյն. բայց ստոյգ
 պատմութիւն չկայ այս բանիս. այլ յիշուի
 Ե դարուն վերջերը Զննոն կայսեր Հրամա-
 նաւ թողր մարմնոյն կամ մեծ մասին տա-
 րուիլն ի Կ.պօլիս, միայն ալ բազուկը թռ-
 զով ի Հայս. և յետ քանի մի դարուց ու-
 րիշ մասն եւս բերուած ի Հայս, թէ խնդրա-
 նօք թէ ճարտարութեամբ. և ըստ Լատինաց-
 ւոց աւանդութեան՝ զուլին և այլ մասն նըլ-
 խարաց և շարչարանաց գործեացն՝ փոխա-
 գրեալ ի Նարոլի մեծ քաղաք Խտալիոյ, ի
 վանս կուսանաց, որք և յաղորդարար պաշնն
 և պատուեն զանոնք՝ Սրբոյն նուիրած եկե-
 ղեցւոյ մէջ, որ տեղացւոց ծառայանութեամբ
 Ս. Լիկորիոյ կոչուի՝ փոխանակ Գրիգորիոյ :
 Աստի այլ մանր մասունք ցորտի են ուրիշ
 քաղաքներ, ինչպէս ի Միսսինի Սիլիւիոյ .
 Կալարբոյ՝ Հոգիոյն (Reggio) քաղաքում
 այլ եղած և և կայ եկեղեցի մի անուն մեր
 Ս. Գրիգորի, զոր Փօքր կոչեն որոշելու Հաւ-

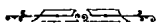
մար Գրիգոր Ա պապէն որ Միծն կոչուի .
 Այս մեր Գրիգորի եկեղեցին էր Հիմնուած
 կամ նուիրուած է Հօն, ինչ չէ յայտ. բայց
 այսչափ որ ԺԶ դարուն վերջերում պապա-
 կան և եպիսկոպոսական կոնդակսք այդ եկե-
 ղեցին տրուած է Գովիիկիւսն կրօնաւորաց :
 — Զուտ Հայոց ձեռք և ծխիւ կանգնուած
 և կանգուն կայ ի Լիվոռնոյ՝ Հայոց եկե-
 ղեցի մեր Լուսաւորչին, ի սկիզբն ԹԼ դարու,
 և մինչեւ Հիմոյ հայերէն պատարագուի Հօն
 կաթողիկ Հայոց քահանայէ, և որոյ պահա-
 պանք են քանի մի Հայ ընտանեաց սերունդք
 թէ և հայերէն չգիտեն : Ի Հռովմ այլ եղած
 է եկեղեցի յանուն մեր Ս. Լուսաւորչի ասկէ
 վեց եօթն դար առաջ. Խտալիոյ ուրիշ քա-
 ղաքաց Հայոց եկեղեցիք այլ գոնէ խորան
 մի նուիրած են իրենց Լուսաւորչին, որպէս
 վենետիկոյ Հայոց Ս. Խաչ եկեղեցին, ուր և
 քանի մի դար է՝ մինչեւ այսօր պատուի, և
 առաւել եւս ի խորանին որ ի մեր Ս. Ղա-
 ղար կղզւոյ Միխիթարեանց :

Օտար տեղեաց և ազգաց մէջ առ Ս. Լու-
 սաւորչի նուիրուած պաշտօնը կանխեցինք
 յիշել, որ հաւատարմք ըլլայ թէ որքան մեծ
 և ծաւալեալ էր և է անուն նորա՝ իր կեն-
 դանութեան ժամանակէն սկսեալ և ամէն Հին
 եկեղեցւոյ տօնացուցից և Յայամուտւորաց մէջ
 նշանակեալ, ինչպէս առաջ այլ յիշեցինք. և
 թէ նոքա պարզ անուամբ չափ յիշեն զմեր
 Սուրբս (բաց ի Լիվոռնոյի և Նարոլիի եկե-
 ղեցիներէն), մեր երախտագէտ Հարք և ազգ՝
 յայսմ մասին ինչպէս լաւ ճանչցիր լաւ այլ
 յարգեն և պաշտեն իրենց աննման Հայրն և
 Լուսաւորիչը. տարին շորս Հինգ անգամ տօ-
 նելով զնա իր այլեւայլ յիշատակօք. աւելի եւս
 նշանակեն Յայամուտւորք մեր և կ'ըսեն, թէ
 և ամեն օր տօնէինք՝ շատ չէր. եթէ ոչ տօն՝
 այլ յիշատակն զրեթէ ամեն օր կ'ըլլայ ի
 ժամերգութեան և ի պատարագիւ իսկ նիւ-
 թականքն՝ եկեղեցիք, մատուռք, վանորայք,
 յաւատարմիք Հայաստանի և Հայոց գաղթա-
 կանաց յԱսիա և յԵւրոպա՝ ամեն կողմ եղած
 են և կան, և կըրնան անթիւ ըստիւ. նոյնպէս
 կարելի է ըսել թէ Հայոց ազգային և անմոռաց
 մտաց և սրտի սիրելի գաղափարաց մէջ ա-
 ռաջինն է իրենց Ս. Լուսաւորչին : Կարելի
 է դարձեալ ըսել, երկու ձայնարձակ դօրաւոր

անուն իրենց յուշոյ տարերբ եղած են, մին արտաքին և մթնշաղ, Հայկն, միւսն ներքին՝ Գրիգոր Լուսաւորիկ, ի վեր քան զայլ ամա- նայն ազգային՝ ոչ ապաւս սիրելի և պանծա- լի՝ անուանա, այսինքն անձինս :

Ամփոփելով ինչ որ ըսինք այս գրութիւն մէջ իր վրայօք և ինչ որ գրած և ըսած են բնիկը և օտարը, սկսեալ յԱգաթանգեղոսի Հայ և յոյն բնագրէն՝ մինչև ի յետին լուսին և ի տալաքի վկայարանն (յետինքս չորս հինգ գրող և տպագրող ունին Լուսաւորչի վարուց), ընթերցողին կամ խորհրդածողին մնայ երեսակայն կազմել Լուսաւորչի գաղա- փար մի, որքան մեծ բարձր Հրաշալի ի միջի միծայ և Հրաշալիաց. որքան լայն է միտքն, տաք է սիրտն, լուսասոր է հոգին. — ասոր չափն իւրաքանչիւրի կարողութեան չափով է, եթէ կարելի է չափ դնել այսպիսի Լուսաւորչի մի :

Շարայարելի Լ. Դ. Վ. Մ. ԱԼԻԵԱՆ

ԱՇԽԱՐՀԱԾՆՈՒԹԻՒՆ՝

COSMOGONIE

Ի սկզբանէ մարդս նկատաւորի եղած է գիտալու : Եւ ըստ արեւելեցս և իրեն մէջ բովանդակուած իրեն ուսկից առաջ եկած են. — այս և աւաստի Ալիսարն. մեռտին ինդորն եւսմիւնը : — Եւ մարգկայն պա- տմութեան վրայ աղնարկ մը ձգելով կը տեսներ՝ որ

1. Մեր փափաքն է այս և յալոր յօդուածներով պարզել մէջ քանի մթին ինդիքներ, որոնց դեռ մեր ազգի գրեթէ բոլորովն անուեղակ է, և լուսաւորել զանոց արդի գիտութեան լուսովն : Եւ այդ յօդուած- ներու հին պիտի ըլլան բոլոր նշանաւոր նշանակե- րու առաջադիւթութիւններ. անոր համար կը կանխեմք բռնել : որ եթէ մեր յօդուածներուն առնէ կէտեր կամ երեւեմ մարդութիւնն ալ ախորժելի ըլլան ամանց, և զանոց երեւոյթներ իրենց քննադատութեան, կը պա- հանեմք նախ : որ մեր յօդուածներուն իւրաքանչիւր կէ- տմէջ կըսուի ներքին, ամբողջովն մէջ բերեն և ոչ թէ՛ զգուշ կամ ի խաղաղեւծով անոնց իմաստը : երբորդ կը պահանջեն՝ որ մեր փաստերուն իւրաքան- չիւրին հաճառի փաստ բերեն, որով մեր աշխն պար- ճեն ճշմարտութիւնը՝ որուն սիրող ենք. երբորդ մեզ քանի ստպող կամ փախստական յատուի բացա- րութիւններով չլսատարարեն այն յօդուածները՝ ու- րոցն մէջ պիտի խառցեցնենք քի՛ իրենց գլուխ եւ համա-

մարգկութեան իւրաքանչիւր շրջանին յատուի գիտու- թեամբ շնոր մեկած և լուծելու այդ ծանր խնդիրը : Ամեն մէկ ժամանակին տուած լուծումն ալ կը զուգընթ նոյն ժամանակի մարգկայնի գիտութեան վիճակը կամ աստիճանը :

Իսկ եթէ քննեմք մանր իւրաքանչիւր շրջանին տուած լուծումները՝ իրերու կամ աշխարհիս ծագման մասին, կը տեսնեմք որ առնէ ազգեր սկզբանէ ի վեր ունե- ցեր են իրենց յատուի տեսութիւնները : Եւ այդ հա- ւանդ տեսութիւններու և պատմութիւններու մէջ առն- նեն աւելի սրբազանն, միանգամայն խորհրդաւորն և ուղիղն իրաւամբ համարուած և Մովսիսապատում աշ- խարհամտութիւնն, որ ծանօթ է բոլոր գիտնականնե- րու, և որոնց արդի ուղիղ տեսութիւններն լիովին կը համապայնին Մովսիսի աստուածաշուշն պատմութեա- նը : և կը հաստատու գալը փիւլիք 3 դրելով. c Մովսես

կարծիք մին ու երկ երեւաւոր գիտուններ և թէ անոնց տարածայն կարեւորան նոյնպէս երեսիւ ի նշանակները : Եւ այս գիտականներն ու նշանակներն կարեւորագոյնն- ներուն համառօտ կենսագրութեան նկատ պիտի յիշա- տակենք նաեւ իրենց գրութեանը՝ ուսկից պիտի քա- չկնք մեր փաստերը :

Եւ եթէ մեր այս արդար պահանջին հաղաւթը առ- զեմ կայրիւնքով, ծագարանութեամբ յարկաւի մեր դէմ, կը յայտարարեմք առաջուց՝ որ յազրուած մարդու ամենեկն զորաւոր փաստն է կըրթաւ : Հնուաւորք պա- տմ չհամարելով մեզի, մանաւանդ թէ նշմարութեան անպատուութիւն համարելով պատասխանելը, մեր լուս- թեամբն պիտի հաստատենք որ յաղթուած և յաղթա- նարուած են ոչ ուղղակի մեզմէ, այլ մանաւանդ թէ ի- րենց գրութիւններուն վարդապետներուն ու կիսմարտ- ներուն գրութեաններն մէջ բերուած ու քաղուած վերո- ներով :

Եւ եթէ ընթերցող մը քննադատէ զմեզ՝ բաւով թէ փիւլ-փիւլ գարեւոր նշանակներ, քննապատմներ ալ յի- չեր ենք, իրեն թէ ինքնան են. այդ քննապատմեան նախ կը պատասխանենք՝ որ այդ գարեւոր դեռ մեր տեսու- թեան նորիցմիւն մէջ են, երկրորդ՝ որ այս վերջին տար- ներու մէջ քանի նոր նշանակներու գրութեան գրեթէ բոլոր քաղուած են փիւլ-փիւլ գարեւոր. նշանակներն. երբորդ՝ որ ամենեկն երեսիւ երկ նշանակներն ալ յիշեր եւ մէջ բերեր ենք նիւնտան նա : Եթէ ներկայիս և եթէ յա- ջորդներուն մէջ յակամայն սուրբին վրկապիւնը կամ մեր աշխն վրկապն մէջ քանի կէտեր, գիտելի կու տանք որ մեր ընելիք առաջադիւթութիւններն բառ ընդար- ձակամաւ պիտի ըլլան՝ որոց մէջ կարեւորցնենք ամ- փոփել ամեն կէտերը, Այլ պիտի շարունակ բարեւոյ ըա- ցաւորէ, թմբեքին լրացնելու փափաքով ապագային մէջ. անոր համար ընթերցողներն ու գիտնականներն ներ- յադաւաք ըլլալով՝ կանխ մասնաձեւի ընել մեզի ազգա- ղըմը ու էշմարտաղիւնը :

2. Երեւ. Ա. — Մեր նպատակն զուր և ապացուցա- նել իստ այս պատմութեան վաւերականութիւնը :

3. Georges — Léopold — Frédéric — Dagobert — Baron Cuvier (1769-1832), նշանաւոր քննապատմ, մնա ի Mont-Béliard. Համապատասխան աղագանդու- թեան ուսուցիչ եղաւ քննական պատմութեան լիակա- րանին մէջ, ուսուցիչ քննապատմութեան ի Ecole cen- trale du Pantheon, և աղագ գիտութեանց կանա- ւին : Կենդանարանութեան ալ ուսուցիչ եղաւ. — Հա- մաժամանակ աղագանդուութեան և բնական պատմու- թեան փոփոխութեան վրայ լիակից բոլոր հանաւոր : Հանաձգ անասուններու ձեացորդներ բացատրեն և կ